

بررسی گونه شناسی معماری بومی در خانه های "تاریخی - ویلاقی بوشهر"

علی فضل اللهی، عضو هیات علمی موسسه آموزش عالی لیان بوشهر*
امین نعمتی موردراز، عضو هیات علمی دانشگاه آزاد بوشهر

چکیده:

معماری بومی، می تواند به هر نوع معماری که به یک مکان خاص تعلق داشته باشد، اطلاق گردد. در خصوص معنای لغوی بوم در لغت نامه ها معنای سرزمین را مترادف آن دانسته اند و در معماری نیز واژه "بوم" به منطقه جغرافیایی خاص اطلاق می شود که دارای شرایط اقلیمی، فرهنگی و جغرافیایی مشخص باشد. عوامل متعددی در شکل گیری معماری بومی موثرند و در نتیجه این تاثیرات معماری نمود های متفاوتی به لحاظ کالبدی می یابد.

در این مقاله علاوه بر مفهوم شناسی معماری بومی به صورت عام، سعی شد تا با تمرکز بر شهر "بوشهر" گونه ای از معماری بومی آن معرفی و بررسی شود. در خصوص بافت تاریخی بوشهر مقاله و کتاب بسیار منتشر شده و در تمام آنها به محدوده چهار محل قدیم استناد شده، لذا در پیشینه تحقیق، مطالب فوق به صورت گذرا بررسی خواهد شد. اما در حاشیه این بافت بناهایی تاریخی به همان قدمت یافت می شود که به لحاظ شکل شناسی و گونه کاملا متفاوت هستند و کمتر به آنها پرداخته شده. روش کار در این مقاله مبتنی بر روش مروری است و ضرورت بررسی این موضوع عدم توجه به بناهای حاشی های ویلاقی بوشهر است. هدف از این پژوهش معرفی این گونه خاص، اهمیت آنها در شناخت فرهنگ و جغرافیای منطقه و ایجاد مسیری برای مقایسه این بناها با سایر بناهای همگون در حاشیه خلیج فارس و کشورهای عربی، آفریقایی است.

واژه های کلیدی: گونه شناسی، معماری بومی، بوشهر، خانه تاریخی.

مقدمه:

معماری بومی یا سرزمینی، می تواند به هر نوع معماری که به یک مکان خاص تعلق داشته باشد، گفته شود. یکی از پیشکسوتان این بحث در دنیا آموس راپاپورت است، وی معماری بومی را معماری می داند که در برابر معماری رسمی، شناخته شده و یادمانی قرار می گیرد. به عبارتی معماری ساده تر، مردمی تر و در مجموع معماری که جوابگوی نیازهای قشر عام مردم است.

بر اساس تعریف پاول الیور (Paul Oliver) معماری بومی، آن گونه از معماری است که از درون جوامع رشد می کند و طی زمان خود را با شرایط اجتماعی، اقلیمی، و فناوری سازگار می سازد و تکامل می یابد و با ارزش ها، اقتصاد و شیوه های زندگی فرهنگ هایی که مولد آنهاست سازگار می باشد و یا به طور خلاصه معماری بومی، معماری مردم و معماری توسط مردم و نه برای مردم است. (خادمی، بابایی، 1392: 1)

معماری بومی که گاهی معماری بدون معمار نامیده شده است، پرمعناترین محصول دست انسان است که در گذر از جایی به جای دیگر، متناسب با شرایط محیطی و فرهنگ مردمان هر مکان متفاوت شده و در هر منطقه متناسب با ارزش ها ظاهر گشته است. بحث معماری بومی تحت عناوینی مانند معماری خودجوش، مردمی، روستایی، عامیانه، سنتی، بی تکلف، بدیهه ساز و ... مطرح می شود. (هدایت، طبائیان، 1391: 2)

از آنجا که بوم گرایی، شناسنامه معتبری از مردم یک سرزمین به شمار می رود، نمایانگر آداب و رسوم، روحیه و احساسات، اندیشه و عقیده، ذوق و سلیقه و هنر آنان است. در شکل گیری معماری بومی، برخی روابط اجتماعی و اقتصادی در محیط طبیعی و نمادهای فرهنگی، ماهرانه انعکاس می یابد، به نحوی که همزمان، سادگی و آرایش در آنها متجلی است. تعاریف بالا نمونه ای از نظرات اساتید معتبر داخلی و خارجی پیرامون معماری بومی است که می توان نقطه اشتراک آنها را توجه به نقش مردم در شکل گیری معماری بومی دانست. اما این معماری تحت تاثیر عوامل مختلف به گونه های متفاوتی بروز می یابد و پیرو آن بحث گونه شناسی قابل طرح است.

گونه و گونه شناسی:

گونه و گونه شناسی، موضوعی با گستره جهانی است. بسیاری از محققین مانند آلدوروسی، آرگان آیمونینو کرایر به آن پرداخته اند. در دهه 1990 میلادی، موضوع گونه شناسی در دانشگاه هاروارد، ام آی تی و بیرمنگام به بحث گذاشته شد و محصول آن دهها مقاله بود. (معماریان، طبرسا 1392: 3)

تفسیرهای گوناگون درباره گونه شناسی:

اگرچه برای گونه می توان یک تعریف واحد یافت، اما در عمل نسبت به نگاه محققین آن، تعاریف مختلفی پیدا کرده است. گونه، یک "شما" یا طرح واره است که در آن می توان ویژگیهای مشترک یک گروه از بناها را دید. سوال اصلی در اینجا، نوع نگاه به ویژگیهای مشترک است. آیا ویژگی های مشترک نوع مصالح است؟ شکل پلان است؟ شکل پوشش است؟ عناصر آب و هوایی مشترک است؟ تعداد طبقات است؟ و....

هر کدام از محققین یکی از این ویژگیها را برای کار گونه شناسانه خود انتخاب نموده اند و هر کدام دلایل خاص خود برای این انتخاب را دارند.

این نوع نگاه ها به نگاه شکلی و نگاه معنایی که فرهنگی و اجتماعی را نیز در بر می گیرد، قابل دسته بندی شدن است. در بررسی یک بنا، تحلیل روابط فضاها می تواند روابط اجتماعی مردمان آن زمان را به شکلی روشن تر خواند. در ساخت بنا، انتظام فضاها در کنار هم به معنی ارتباطات درونی فضاهاست که به وسیله مصرف کننده آن استفاده می شود. بنابراین می توان با شناخت ارتباطات فضایی، روابط اجتماعی افراد مصرف کننده آن ها را باز شناخت. با این زمینه فکری است که بنا به عنوان یک شیء اجتماعی و معماری به مثابه هنر اجتماعی نگریسته می شود. فرم یا شکل نهایی بنا در خود یک سیستم از ارتباطات فضایی را مطرح می کند.

فهم ارتباطات فضایی در اینجا، به معنی بررسی ارتباط هر واحد فضایی در یک مجموعه فضایی همجوار است، درست مانند بررسی یک واژه در داخل یک متن و ارتباط آن با دیگر واژه ها. اگر بنا یک شیء مرکب از یک سیستم ارتباطات فضایی تلقی شود، نمود این سیستم ارتباطی در قالب یک طرح خواهد بود.

شناخت این طرح ها و الگوها به معنی شناخت روابط اجتماعی است که در در داخل فضاها اتفاق می افتد. شناخت روابط اجتماعی در فضاها به معنی شناخت فعالیتهای مصرف کنندگان در داخل فضاهاست. این فعالیت ها و روابط در فضا در درجه اول اهمیت قرار می گیرد تا فرم یا شکل کلی فضا.

یکی از اهداف این گروه از محققین، فهم الگوی زیستی پنهان (جنو تایپ) و فنو تایپ یا گونه کالبدی است. در اینجا استفاده از دو پسوند تایپ یا گونه برای هر دو واژه دیده می شود که به معنی اشتراکاتی است که هر کدام از واژه ها به عنوان نماینده ای از گروهی از الگوها یا فرم ها ارائه می دهند.

"جنوتایپ" که شاید بتوان آن را الگوی زیستی نامید به قوانین انتزاعی نهفته در یک فرم فضایی گفته می شود. این واژه ایست که در زیست شناسی کاربرد دارد. معنای کلی آن مجموعه اطلاعاتی است که در درون یک نوع یا "گونه" موجود وجود دارد و این اطلاعات درونی است که بر فرم شیء حکومت دارد. (Hillier, 1984) بوسیله جنو تایپ گونه یا نوع با موجودات گروه خود در گذشته و آینده پیوند می یابد. تضمین زندگی و بقاء آن و تشابهش با دیگری بستگی به این اطلاعات ژنتیک دارد و تکامل و استحکام آن و استمرار زندگیش را عملی می نماید. گونه زیستی یا الگوی زیستی پنهان در معماری نیز همان اطلاعات درونی است که در فضای معماری نهفته است. در فضای معماری روابط اجتماعی که از رفتار باشندگان و یامصر فکندگان آنها ناشی شده قابل بازشناخت می باشد. ظاهر یا جسم موجود "فنوتایپ" در معماری، کالبد یک بناست که خود را در قالب یک گونه نشان می دهد. (معماریان، طبرسا 1392: 3)

استان بوشهر:

استان بوشهر در منطقه جنوب غربی ایران قرار داشته و با استانهای فارس، هرمزگان، کهگیلویه و بویراحمد و خوزستان همسایه است. مساحت این استان در حدود 27653 کیلومتر مربع و مرز مشترک آن با خلیج فارس 625 کیلومتر است. مرکز این استان شهر بوشهر با مساحتی در حدود 994/5 کیلومتر مربع میباشد. آب و هوای بوشهر گرم و مرطوب بوده و گرمای آن در تابستان به 50 درجه میرسد. دمای متوسط سالیانه در بوشهر 24 درجه همراه با متوسط بارش باران 217 میلیمتر است که رطوبت بالای هوا در این شهر باعث تشکیل هوای دم کرده یا به اصطلاح شرحی میشود.

- عوامل موثر بر شکل گیری شهر بوشهر:

- 1- خور سلطانی به عنوان بستری آرام برای پهلو گرفتن مرکب های دریایی
- 2- ارتفاع مناسب بین دریا و لنگرگاه که باعث میشود وسایل حمل و نقل دریایی در کنار شهر لنگر ببندازند.
- 3- وزش بادهای فصلی مطبوع مثل باد شمال در تابستان
- 4- سهولت در استفاده از مصالح سنگی محلی متشکل از لایه های به هم فشرده و رسوبی مرجانی
- 5- امکان کوچ تابستانی به مناطق نزدیک و خوش آب و هوا تر برای عده ای از اهالی

- ویژگی های آب و هوایی اقلیم بوشهر:

- 1- میزان ریزش باران سالیانه بسیار اندک، اغلب در فصل پاییز و زمستان
- 2- رطوبت هوا بسیار زیاد در تمام فصول سال
- 3- هوا بسیار گرم و مرطوب در تابستان و معتدل در زمستان
- 4- اختلاف کم درجه حرارت بین شب و روز
- 5- شور بودن آبهای زیرزمینی در اکثر مناطق
- 6- پوشش بسیار کم گیاهی

بافت قدیم بوشهر:

آنچه اکثر محققان در مورد بناهای تاریخی بوشهر بررسی کرده اند در محدوده بافتی است که در شمال این دماغه قرار گرفته و به نام چهار محل معروف است. قدمت این بافت به زمان افشاریه بر می گردد که برای سامان دهی به ناوگان دریایی نادر شاه افشار مورد توجه قرار گرفت.

در این محلات قدیمی بندر بوشهر بافت شهری بسیار متراکم و عرض کوچه ها کم است، به نحوی که در بعضی از قسمتها عرض کوچه حداکثر از یک الی یک و نیم متر تجاوز نمی کند. بافت شهر و کوچه های طویل آن غالباً رو به جهت دریا دارند و همچنین وجود ساختمانهای مرتفع در مجاور این کوچه های باریک باعث ایجاد سایه دایم بر روی این معابر میشود و در کاهش دمای محیط بسیار موثر است. به طور کلی بهترین روش برای مقابله با شرایط سخت آب و هوایی در این منطقه ایجاد سایه و استفاده از جریان باد است. (تصویر 1)

تصویر 1. نسبت ارتفاع به عرض در کوچه های بافت چهار محل بوشهر (4)

قبل از ایجاد تأسیسات نظامی در محل فعلی بندر بوشهر توسط نادر شاه افشار، دهکده کوچکی در این قسمت وجود داشته که با ایجاد پایگاه دریایی و اسکله نیاز به ساخت مسکن و ساختمانهای جدیدی پیدا شد در نتیجه محلات مسکونی بافت از سمت شرق بطرف غرب گسترش یافته و به چهار محله: بهبهانی، شنبدی، دهدشتی و کوتی تقسیم شد. (تصویر 2)

تصویر 2- نمایی کلی از بافت متراکم چهار محل

ویژگیهای معماری بناهای قدیمی در محدوده چهار محل :

الف - ساختمانها به صورت حیاط مرکزی و نیمه درونگر (تصویر 3) (تصویر 4)

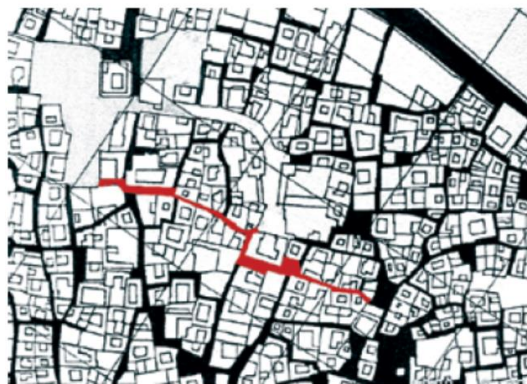
ب - حداکثر استفاده از سایه و کوران هوا

ج - ارتفاع اتاقها زیاد و پنجره های بلند و کشیده

د - ایوانها وسیع و مرتفع

ه - عدم وجود زیرزمین

و - طاقها غالبا مسطح

تصویر 3 - فضاهای پر و خالی در بافت تاریخی بوشهر (4)

تصویر 4- خانه طبیب در محدوده چهار محل (4)

همانطور که در ابتدای مقاله ذکر شد، ویژگیهای محدوده ی چهار محل در مقالات و کتب متعددی بررسی و ثبت شده و مطالب فوق به عنوان نمونه و بررسی این پیشینه اراده شد ، اما در حاشیه این بافت محلات بسیاری در سایر نقاط این شبه جزیره وجود داشته که تعدادی در زمان احداث پایگاه هوایی تخریب شدند و تعدادی نیز در دماغه جنوبی هنوز فعال هستند و زندگی در آنها جریان دارد.

گزارش این مقاله به خارج از محدوده ی چهار محل می پردازد و معماری حاشیه ای این محدوده را بررسی می کند. بر خلاف بافت متراکم و گونه های حیاط مرکزی در بافت تاریخی چهار محل ، آنچه در معماری حاشیه ای اتفاق می افتد ، گونه ای کاملاً متفاوت است. پلانهای اغلب خطی ، با کشیدگی شمالی - جنوبی و احتمالاً کاربرد بیلاق نشین. شاید بتوان گفت همانند کوشک هایی در میانه ی باغ ها و مزارع اطراف چهار محل شکل گرفته بودند.

متأسفانه تعداد بناهایی که از این محدوده باقی مانده اند بسیار محدودند و اطلاع کمی در مورد کلیت این محدوده و بناهای آن در اختیار است. با استناد به گفته های ساکنان قدیمی و مسن بوشهری، این مناطق محل کشت و زرع و باغات فراوانی بوده که در حاشیه شهر قرار داشته اند و عمارت های موجود در آن ها بیشتر به صورت خانه های تابستان نشین اعیان بوده. اگر باور داشته باشیم که معماری بومی در گذر از منطقه ای به منطقه دیگر ، متناسب با شرایط محیطی و فرهنگ مردمان هر مکان متفاوت گشته و نمود جدیدی یافته، باید پذیرفت که محدود ساختن معماری بومی بوشهر به جغرافیای چهار محل ما را از شناخت بسیاری از ویژگیهای بومی منطقه محروم می نماید. لذا به صورت موردی یکی از این محلات و بناهای محدوده آن را بررسی خواهیم کرد.

محله سنگی:

محله سنگی از بزرگترین محلات بوشهر در حال حاضر است و به نوعی مرکزیت اداری - درمانی شهر را داراست. فاصله این محله تا مرکز شهر قدیمی در حدود یک کیلومتر است و در گذشته حومه شهر تاریخی را شامل می شده. وجه تسمیه این محل استخراج سنگهای صدفی و مرجانی از آن و استفاده در ساخت بناهای شهر بوده است.

در گذشته به دلیل وسعت فضای باز در این محله دارای باغ های وسیع و چاههای آب شیرین بوده است و از مناطق بوشهر محسوب می شده است. عمارت های زیبا و با شکوهی در این محدوده واقع شده بوده که امروزه تنها چند بنا باقی مانده است. (تصویر 5)

تصویر ۵- طرح کلی از محدوده محله سنگی (۵)

نکته جالب توجه در عمارت‌های این منطقه عدم تطابق با الگوی غالب خانه های تاریخی بوشهر در محدوده چهار محل است. در محدوده بافت تاریخی با محوریت حیات مرکزی خانه هایی با الگوی تقریباً یکسان به منظور بهره گیری از باد مطلوب دریا شکل گرفته که عملاً در محدوده سنگی نقض شده است.

یکی از دلایلی که می تواند این تغییر را ایجاد کند تفاوت دوره زمانی ساخت بناهاست، اما در کمال حیرت بسیاری از این بناها با خانه های بافت هم‌دوره هستند و گواه آن خانه های اعیان است که هم در بافت تاریخی به نام آنها شناخته می شود و هم در محله سنگی.

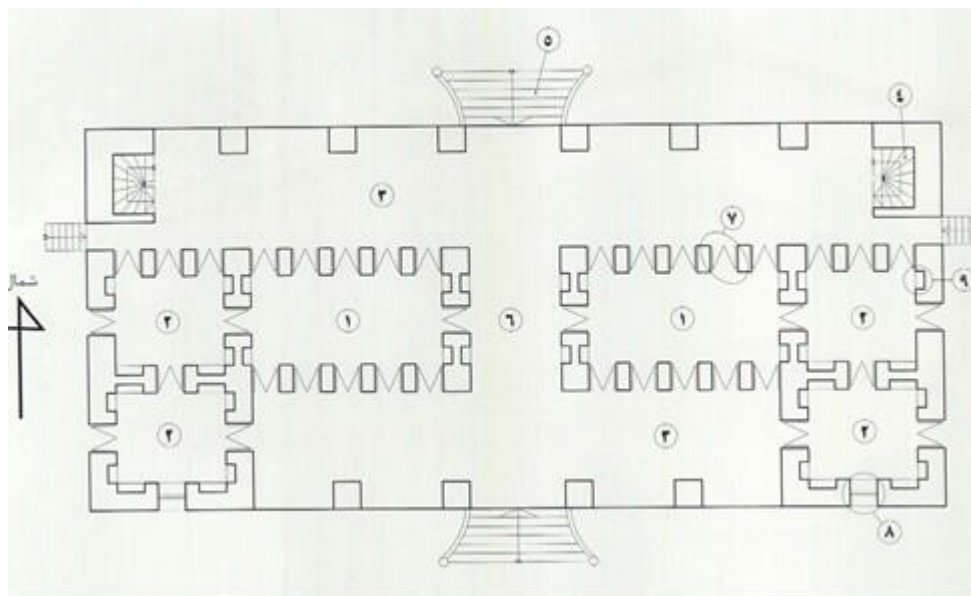
دلیل محتمل بر شکل گیری این قالب شکلی بیلاقی بودن این محدوده نسبت به محدوده ی ساحل است و اینکه اعیان در محدوده ی باغات محله سنگی عمارتهایی به شکل کوشک ایجاد کرده بودند و به عنوان تفرجگاه به آنها کوچ می کرده اند.

ساختار بناهای محدوده سنگی:

در بررسی این گونه بناها اولین آیتمی که جلب توجه می کند جهت گیری و کشیدگی کلی ساختمان است. تعداد زیادی از این عمارتها جهت شمالی جنوبی دارند که با راستای اقلیمی ساختمان در این محدوده همخوانی ندارد، اما همین کشیدگی در اکثر بناها نیز رعایت نشده علت یابی این مسئله نیازمند مطالعه و تحقیق در تاریخ شفاهی بوشهر است.

دومین تحلیلی که بر ساختار این عمارتها می توان ارائه نمود، پیروی از الگوی کوشک است. اگر بپذیریم که در گذشته این محدوده منطقه ای بیلاقی بوده و باغات متعددی در آن وجود داشته می توان تصور کرد که این عمارتها به صورت کوشک در میانه ی یک باغ واقع می شده اند.

در ساختار کلی این عمارتها، بر روی یک سکو، فضاهای اقامتی قرار گرفته اند و اطراف آنها یک ایوان ستون دار حول بنا می چرخد.

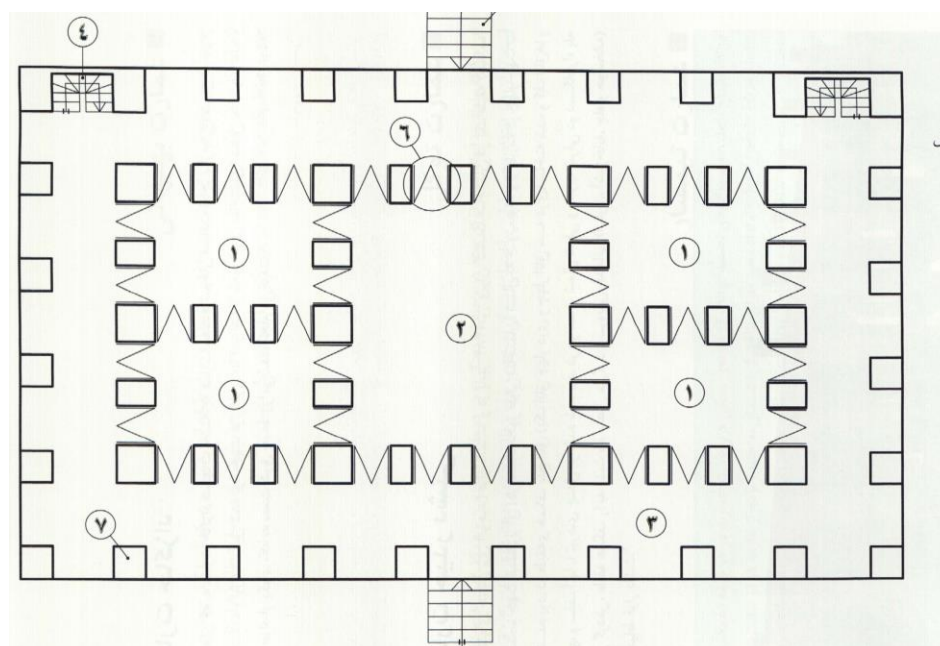

تصویر 6- پلان همکف عمارت بانک (5)

تصویر 7- نمایی از عمارت بانک (5)

تصویر 8- پلان طبقه همکف عمارت حیدر دشتی (5)

تئوری بنگله‌ها:

گونه ای از بناها در سطح جهان وجود دارد که به بنگله معروفند و علاوه بر قدمت و پیشینه تاریخی در عصر حاضر نیز همچنان در ایالات متحده ، استرالیا،کانادا و دیگر نقاط جهان ساخته می شوند.

شکل کلی آنها بناهایی ویلایی با یک یا دو طبقه ارتفاع است که در اطراف آنها یک ایوان ستون دار وجود دارد. در برخی نقاط پر باران و برفگیر سقف آنه شیب دار است.

وجه تسمیه آن از بنگال می آید و مربوط به زمان استعمار انگلستان در شبه قاره هند است. بریتانیاییها این الگو را از شبه قاره به دیگر نقاط در آسیا و آفریقا نیز گسترش دادند و در هر منطقه ای متناسب با اقلیم ، مصالح و اولویت های آن دچار دگرذیسی هایی شد و تکامل یافت اما عناصر مشترک آنها تا کنون حفظ شده.

پس شاید یکی از نتایج بررسی عمارتهای بیلاقی در منطقه بوشهر تاثیر پذیری از مراودات تجاری و سیاسی با بریتانیا و یا سیاحت تجار بوشهر در شبه قاره است.

نتیجه گیری:

در کلیت این مقاله به دنبال معرفی گونه ای مغفول در معماری تاریخی بوشهر بود تا از قبل آن تضادهای موجود در گونه غالب و شناخته شده شناسایی شود و باب بحث در شناخت معماری بوشهر گسترش یابد.

هر چند نمی توان تحلیل دقیقی از تفاوت گونه های معماری در محدوده شهر کوچک بوشهر ارائه داد ، اما می توان حدس زد که این تفاوت نتیجه ی مراودات مردم منطقه بوشهر با کشورهای اطراف و نیز تاثیر حضور کنسولگری کشورهای متعدد در این محدوده است.

منابع و ماخذ:

- 1- خادمی سعید، بابایی سوده، اثر پذیری معماری بومی از فرهنگ، اولین کنفرانس ملی معماری و فضاهای شهری پایدار، مشهد، آذر 1392.
- 2- هدایت اعظم، طبائیان سیده مرضیه، بررسی عناصر شکل دهنده و دلایل وجودی آنها در خانه های بافت تاریخی بوشهر، نشریه شهر و معماری بومی، شماره 3، پاییز و زمستان 1391.
- 3- معماریان غلامحسین، طبرسا محمد علی، گونه و گونه شناسی معماری، نشریه علمی - پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران، شماره 6، پاییز و زمستان 1392.
- 4- شاهین افشین، تکاپو منش بقایی شیده، شناخت الگوهای معماری پایدار در بناهای مسکونی بافت قدیم بوشهر، محله معماری و ساختمان، دوره 7، شماره 10، 1385.
- 5- غلامزاده جفره فراز، معماری بوشهر دوره زند و قاجار، انتشارات آباد بوم. چاپ اول، 1392.